

Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija

ZORAN ŠUČUR

Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada
Sveučilište u Zagrebu
Nazorova 51, Zagreb
E-mail: zsucur@yahoo.com

UDK 364.65-058.34

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 17. veljače 2004.

Popularnost socijalne isključenosti nesrazmjerna je njevoj konceptualnoj i teorijskoj utemeljenosti. U radu se raspravlja o problemima definiranja socijalne isključenosti, o osnovnim pristupima i pokušajima operacionalizacije toga koncepta. Autor je znatnu pažnju posvetio razgraničenju socijalne isključenosti od drugih koncepata ili pristupa, posebice razgraničenju socijalne isključenosti i siromaštva, budući da se u početku pojam isključenosti i pojavio kao zamjena za siromaštvo. Autor analizira prednosti i nedostatke konceptualnog zaokreta prema socijalnoj isključenosti. Jedna od prednosti koncepta socijalne isključenosti u tome je što omogućuje lako prelaženje iz jednog diskursa ili paradigme u drugu. Različita značenja i uzroci socijalne isključenosti te modeli socijalne integracije analizirani su preko triju paradigmi: solidarnosti, specijalizacije i monopola. Dosad je bilo vrlo malo pokušaja operacionalizacije socijalne isključenosti. Autor smatra da tek kombinacija nepovoljnih distribucijskih i relacijskih (participativnih) dimenzija može služiti kao pokazatelj socijalne isključenosti. Također se ukazuje na potrebu složenije analize indikatora isključenosti. Koncept isključenosti povezoao je materijalne i sociopsihološke aspekte životnog standarda. Nastojanja u europskoj socijalnoj politici da se termin siromaštva zamijeni terminom isključenosti nisu posve opravdana. Da bi socijalna politika usmjerila svoje instrumente na rizične grupe i spriječila da siromaštvo završi marginalizacijom i ograničenom socijalnom participacijom, izgleda razumno zadržati oba pristupa: siromaštvo i socijalnu isključenost.

Cljučne riječi: SOCIJALNA ISKLJUČENOST, SIROMAŠTVO, MARGINALIZACIJA, DISTRIBUCIJSKE I RELACIJSKE DIMENZIJE, SOCIJALNA INTEGRACIJA, DEPRIVACIJA, UKLJUČIVANJE

Uvod

U Europi se u posljednjih nekoliko desetljeća događa smjena koncepata na istraživačkoj i socijalnopolitičkoj razini. Novi koncepti ne samo da postaju popularni, već istiskuju stare i ustaljene pristupe. To se svakako može kazati za pojam socijalne isključenosti, koji nastoji potisnuti koncepte siromaštva, marginalnosti i potklase. Važnu je ulogu u popularizaciji socijalne isključenosti odigrala EU, time što je otvorila put za ulazak koncepta socijalne isključenosti u međunarodni prostor i time što je, na neki način, institucionalno uvela taj pojam u politički i istraživački diskurs, namećući ga zemljama s različitim jezičnim i kulturnim tradicijama (Saraceno, 2001).

Europska komisija prvi put spominje pojam isključenosti u svom dokumentu iz 1988. godine, pred kraj Drugog programa za borbu protiv siromaštva (Commins, 1995). Iduće je godine Vijeće ministara usvojilo rezoluciju o borbi protiv socijalne isključenosti, među ostalim i zbog toga što su vlade nekih zemalja (poglavito Velike Britanije i Njemačke) izražavale rezerve prema upotrebi termina *siromaštvo* u razvijenim europskim društvima. Formirano je i posebno tijelo (*European Observatory on Policies to Combat Social Exclusion*) koje je podnijelo tri sintetska izvješća o politici spram isključenosti u zemljama članicama (Room et al., 1991, 1992; Robbins et al., 1994). U 1989. godini pojam socijalne isključenosti postao je sastavni dio preambule Europske socijalne povelje, a izmijenjena ili revidirana Socijalna povelja iz 1996. godine uvela je jedno novo pravo – *pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti*.

Rasprave o socijalnoj isključenosti nisu posve ograničene na europske zemlje. Tema socijalne isključenosti zauzela je vrlo važno mjesto na kopenhagenskom samitu UN o društvenom razvoju iz 1995. godine (Rodgers, Gore i Figueiro, 1995). Pojam isključenosti možemo susresti i u izjavama američkih političara, iako u užem smislu riječi, prvenstveno kada govore o unutrašnjim problemima velikih američkih gradova. Dominantni koncepti u američkom i anglosaksonskom diskursu i dalje su siromaštvo, marginalnost, potklasa i socijalna ovisnost. Iako se neki zalažu da socijalna isključenost postane *globalni* koncept (Gore, 1995), ipak je isključenost primarno europski ili *eurocentrični* koncept. Istraživači i političari u zemljama trećega svijeta više se oslanjaju na stare koncepte siromaštva, nejednakosti, marginalnosti i *perifernog kapitalizma* (Faria, 1995).

U našim se stručnim ili znanstvenim raspravama pojam socijalne isključenosti susreće rijetko (Šučur, 1995, 2001; Šporer, u tisku) i zasada nema nikakvih empirijskih istraživanja o tom fenomenu. Taj je koncept zadobio određenu popularnost u Hrvatskoj, prije svega, pod utjecajem dokumenata i projekata EU i Vijeća Europe.

1. Problemi definiranja socijalne isključenosti

Iako se termin isključenosti posve udomačio i vrlo se često koristi, treba reći da u vezi s njegovim definiranjem ima znatnih poteškoća. Mnogi se autori slažu da je koncept socijalne isključenosti maglovit, nejasan i višeznačan (Silver, 1994; Atkinson, 1998; Micklewright, 2002; Poggi, 2003; Rodgers, 1995; Byrne, 1999). Može označavati životne situacije koje su toliko različite da je ponekad teško razumjeti što one imaju zajedničko. Neki kažu da je pojam isključenosti nov samo po nazivu, ali ne i po sadržaju, te da se uglavnom poklapa s uobičajenim pojmovima siromaštva, marginalnosti i diskriminacije. Učestalo korištenje pojma isključenosti nije rezultiralo njegovom zadovoljavajućom jasnoćom, što znači da, barem dosada, on nije bio dobro teorijski utemeljen niti empirijski potvrđen.

Saraceno kaže da je socijalna isključenost razvijenija kao diskurs nego kao koncept. Mnoge ideje vezane za isključenost formulirane su u službi jezika politike. Stoga, isključenost “prije predstavlja relativno labav skup ideja koje predložavaju svijet u specifičnim okolnostima nego koncept s teorijskom supstancijom i koherentnošću, koji nadilazi nacionalne i političke okvire” (Saraceno, 2001:9).

Na početku, postavlja se pitanje je li socijalna isključenost novi koncept u tom smislu da odražava nova obilježja stvarnoga svijeta ili

on nije odraz novih spoznaja o stvarnosti, već se njime samo zamjenjuju stari koncepti. Ima dosta argumenata u prilog drugoga stajališta. Razlikuje li se, naprimjer, pojam isključenosti bitno od pojmova marginalnosti ili potklase ili se radi samo o različitim diskursima, koji su karakteristični za znanstvene i kulturne tradicije određenih zemalja (Fassin, 1996)? Očito se radi o tri diskursa ili tri interpretativna sustava koji objašnjavaju slične društvene pojave, služeći se različitim prostornim metaforama (tablica 1).

Tablica 1. Tri pristupa interpretaciji društvenog prostora

	Socijalna isključenost	Marginalnost	Potklasa
Zemlje u kojima su pristupi dominantni	europske zemlje (zemlje EU)	zemlje trećeg svijeta (latinoameričke zemlje)	anglosaksonske zemlje (SAD, Kanada, V. Britanija)
Utjecajni mislioci	Durkheim	Park, Stonequist	Wilson, Murray
Tip prostorne dihotomije	unutra/izvan	centar/periferija	gore/dolje

Spomenuta tri pristupa odražavaju različite znanstvene tradicije i škole mišljenja. Prvi odnosno drugi članovi ovih dihotomija (unutra/centar/gore odnosno izvan/periferija/dolje) opisuju iste ili slične dijelove stvarnosti, jer osoba koja se nalazi *izvan* često će biti marginalizirana (na *periferiji* društva) i nalazit će se *dolje*, bliže dnu društva.

Obuhvatnost koncepta isključenosti povezana je s problemima njegova definiranja. Zasada se ne može govoriti o usuglašenoj definiciji socijalne isključenosti. Pojedine zemlje imaju vlastite (službene) definicije socijalne isključenosti. Velika Britanija, a poslije po njezinom uzoru i Južna Australija (Arthurson i Jacobs, 2003), ustanovile su poseban međuresorski Odjel za socijalnu isključenost (*Social Exclusion Unit*). Prema definiciji britanske vlade socijalna isključenost je “izraz za ono što se može dogoditi kada ljudi ili čitava područja pate od kombinacije povezanih problema kao što su nezaposlenost, neprikladne kvalifikacije, mali prihodi, loše stanovanje, visoko kriminalna okolina, loše zdravlje i rasap obitelji” (*Social Exclusion Unit*, 2001). Iz te definicije proizlazi da se socijalna isključenost može, ali ne mora dogoditi kada postoji kombinacija nabrojanih okolnosti. *Patiti* zbog navedenih okolnosti ne znači biti socijalno isključen. Radi se prvenstveno o deskripciji primjera različitih okolnosti koje mogu dovesti do isključivanja, a ne o nekoj preciznoj definiciji socijalne isključenosti.

Sa sličnim nedostatkom (manjak preciznosti) suočavaju se i analize socijalne isključenosti u EU. Eurostat Task Force on Social Exclusion iz 1998. godine kaže da je socijalna isključenost “...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim razinama: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, kućanstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život” (Eurostat Task Force, 1998). Ta definicija socijalne isključenosti sugerira da treba pažnju usmjeriti na *gomilanje* nepovoljnih životnih okolnosti koje se međusobno podupiru te na preklapanje niskih primanja i loše tržišne pozicije s raznim nemonetarnim pokazateljima dobrobiti (vještine i znanja, pristup zdravstvenoj skrbi, obrazovanju, javnom transportu, državnim transferima i sl.).

Ipak, sve je prihvaćenija ideja da isključenost treba dovesti u vezu s pristupom pravima *građanskog statusa* (Marshall, 1950).

Znatan broj znanstvenika smatra da se isključenost može pojmiti kao neuspjeh u jednom ili više socijetalnih sustava (Berghman, 1995, 1997; Vlemnickx i Berghman, 2001; Choffé, 2001; Alden i Thomas, 1998; Saraceno, 2001):

- demokratsko-pravnom sustavu, koji osigurava građansku ili civilnu integraciju,
- radno-tržišnom sustavu, koji promiče ekonomsku integraciju,
- sustavu socijalne dobrobiti, koji promiče socijalnu integraciju,
- obiteljskom sustavu i sustavu lokalne zajednice, koji osigurava interpersonalnu integraciju.

Osjećaj pripadnosti ili isključenosti ovisit će o situaciji u sva četiri sustava. Biti civilno integriran znači biti jednak ili ravnopravan drugima u demokratskom sustavu. Ekonomska integracija implicira pristup zaposlenju i ekonomskim dobrima. Biti socijalno integriran znači imati koristi od naknada ili socijalnih usluga što ih pruža država. Interpersonalna integracija podrazumijeva uspostavu i održavanje obiteljskih, prijateljskih ili susjedskih veza, koje su važne u slučaju potrebe za moralnom potporom, druženjem ili pomoći. Sva su četiri socijetalna sustava važna i međusobno komplementarna: ako je jedan slab, drugi trebaju biti jaki. Sigurno da su u najgoroj situaciji oni koji su neuspješni u svim sustavima. Socijalna isključenost postaje ozbiljnim problemom ukoliko je netko socijalno isključen u više sustava ili na više dimenzija (ako je netko isključen samo na jednoj dimenziji, to često ne znači da se radi o pravoj socijalnoj isključenosti) te ukoliko isključenost ima relativno trajni karakter (traje kroz duže razdoblje). Iako navedena definicija isključenosti nije precizna, pomaže nam da utvrdimo dimenzije socijalne isključenosti koje su međusobno ovisne i isprepliću se.

Sličnu definiciju socijalne isključenosti nalazimo u Francuskoj, u kojoj je nastao pojam isključenosti (Lenoir, 1974), a koja je jedinstvena po tome što je 1998. godine donijela *zakon protiv isključenosti*. Prema viđenjima jednog službenog tijela (*L'Observatoire Nationale de la Pauvreté et de l'Exclusion*), socijalna se isključenost odnosi na sve slučajeve kidanja socijalnih veza, a tri su glavne dimenzije isključenosti: ekonomska (nezaposlenost, oskudica financijskih sredstava), nepriznavanje socijalnih, građanskih i političkih prava te rupturu u socijalnim odnosima (Choffé, 2001:207). Najznačajniji aspekti isključenosti jesu: dugotrajna ovisnost o naknadama socijalne pomoći, dugotrajna isključenost iz svijeta plaćenog rada, uskraćenost prava (posebice na stanovanje i zdravstvenu skrb), kumuliranje teškoća i hendikepa koji vode dugoročnoj neintegriranosti, izolacija i kidanje socijalnih ili obiteljskih veza.

Često citirana definicija socijalne isključenosti, koju su ponudili Burchardt, Le Grand i Piachaud (1999), u socijalno isključene ubraja one članove društva koji ne mogu participirati u normalnim aktivnostima građana tog društva, a željeli bi participirati, ali im to onemogućuju čimbenici izvan njihove kontrole. U toj definiciji naglasak je na konceptu (“normalnih”) aktivnosti i želji autora da razgraniče nedobrovoljnu isključenost od dobrovoljnog povlačenja ili samoisključenosti. Oni koji se dobrovoljno povlače iz društva neće biti smatrani isključenima prema spomenutoj definiciji. Čini se sasvim logičnim ograničiti pojam socijalne isključenosti samo na nedobrovoljnu isključenost. No već je Barry (1998) pokazao da nije jednostavno kazati je li neki

čin dobrovoljan ili nije (npr. ako se netko samoisključio u situaciji kada je bio suočen s diskriminacijom i neprijateljskim stavovima). Barry smatra da nisu isključeni samo oni koji žele participirati, a spriječeni su u tome faktorima na koje ne mogu utjecati, već općenito svi pojedinci (ili skupine) koji nemaju mogućnosti sudjelovanja u društvenim aktivnostima, bez obzira na to žele li sudjelovati ili ne. Osim toga, i dobrovoljna isključenost može biti problematična i loša za šire društvo, jer dovodi u pitanje dvije ključne društvene vrijednosti: socijalnu pravdu i solidarnost. Na sličan način ugrožavaju društvenu solidarnost vrlo bogati članovi društva koji žive u svojim segregiranim zajednicama i orijentirani su na privatne usluge (transport, zdravstvena zaštita, obrazovanje) i siromašni građani koji stvaraju alternativne sustave potpore i odbacuju državnu intervenciju. Zbog širine i obuhvatnosti koncepta isključenosti, vrlo je teško dati preciznu definiciju. Nijedna definicija koja nastoji odrediti isključenost navođenjem okolnosti koje mogu dovesti do isključivanja ne može biti potpuna. Sama bit koncepta isključenosti rezultira time da njegove definicije moraju imati izvjesnu dozu arbitrarnosti, odnosno da ovise o idejnim i teorijskim polazištima autora.

1.1. Socijalna isključenost i siromaštvo

Najveći problemi postoje oko razgraničenja siromaštva i socijalne isključenosti. Je li siromaštvo pojam uži ili širi nego isključenost? Je li siromaštvo preduvjet isključenosti ili mi samo koristimo različite termine za istu pojavu? Danski sociolog Peter Abrahamson (1995) smatra da je isključenost samo drugi izraz za siromaštvo ("staro vino u novim bocama"). On kaže da na kraju 20. i početku 21. stoljeća mnogi političari i vlade u razvijenim zemljama ne vole koristiti pojam siromaštva, jer siromaštvo predstavlja znak neuspješnosti njihove vlasti i modela socijalne države što ga podržavaju. Pojam socijalne isključenosti manje je optužujući nego pojam siromaštva, pa predstavlja jednu vrstu eufemizma za siromaštvo.

Jedni prihvaćaju siromaštvo i isključenost kao sinonime, drugi isključenost podređuju pojmu siromaštva, a treći definiraju siromaštvo kao oblik isključenosti. No moglo bi se kazati da većina sociologa ne poistovjećuje siromaštvo i isključenost, već siromaštvo definira kao jedan od oblika socijalne isključenosti. Tablica 2 sumira konceptualne razlike između siromaštva i socijalne isključenosti. Pojam suprotan siromaštvu jest bogatstvo, dok je antipod isključenosti integracija ili uključivanje. Dok se siromaštvo uglavnom svodi na materijalnu dimenziju ili "nedostatak resursa", isključenost podrazumijeva puno više od nedostatka novca (ona je po svojoj prirodi pluridimenzionalan koncept). Ljudi mogu biti isključeni iz različitih područja društvenog života: zaposlenja, obrazovanja, stanovanja, socijalnih veza, poštovanja itd. Isključenost iz jednog područja može imati za posljedicu isključenost iz drugih područja (tzv. spirala nesigurnosti). Cilj je borbe protiv siromaštva preraspodjela resursa, dok isključenost nastoji osigurati više od raspodjele dobara, osigurati socijalnu integraciju i participaciju.

Tablica 2. Konceptualizacija siromaštva i socijalne isključenosti

	Siromaštvo	Socijalna isključenost
Temeljne postavke	Niski dohodak kao nelegitimni oblik nejednakosti	Ograničene šanse u realizaciji formalne socijalne participacije ugrožavaju socijalnu stabilnost
Referentni okvir	Jednakost/nejednakost Distribucija resursa Minimalni dohodak	Biti dio društva/ili ne biti Socijalna participacija/integracija Socijalna prava
Obilježja	Jednodimenzionalnost Stanje Bavi se strukturnim faktorima	Multidimenzionalnost Kumulativni proces Bavi se strukturnim faktorima + individualna percepcija
Dimenzije socijalne nejednakosti	Vertikalna Distributivna	Polarizirana (unutra/izvan) Distributivna + participativna
Indikatori	Dohodak	Različiti: ekonomski, socijalni, kulturni, politički

Izvor: Böhnke, 2001:11.

Kada uspoređuju siromaštvo i socijalnu isključenost, autori najčešće ističu nekoliko specifičnih obilježja koncepta socijalne isključenosti: obuhvatnost, multidimenzionalnost, relativnost, djelovanje, dinamički karakter (Atkinson, 1998; Room, 1995, 1999; Commins, 1995; Berghman, 1997; MacPherson, 1997; Vleminckx i Berghman, 2001; Richardson i Le Grand, 2002; Tsakoglou i Papadopoulos, 2002). Konceptualni prelazak od pojma siromaštva prema pojmu socijalne isključenosti tumači se kao promjena u perspektivi: od statičkog prema dinamičkom pristupu, od jednodimenzionalnog prema višedimenzionalnom pristupu, od distribucijskih prema relacijskim pitanjima, od isticanja individualnih i kućanskih resursa prema naglašavanju resursa lokalne zajednice, od kontinuuma nejednakosti prema katastrofičnoj rupturi u socijalnom tkivu.

Međutim, posve je sporno stajalište kako tek pristup socijalne isključenosti uvodi u analizu elemente višedimenzionalnosti, dinamičnosti, diskontinuiteta i sl. Nema sumnje da su još u 1970-im i 1980-im godinama brojni istraživači siromaštva bili svjesni njegove multidimenzionalne prirode. To je posebice karakteristično za one istraživače koji su polazili od koncepta relativne deprivacije (Townsend, 1979; Mack i Lansley, 1985). Nolan i Whelan (1996) i da- lje preferiraju pristup siromaštva pred konceptom socijalne isključenosti. Oni predbacuju onim autorima koji socijalnu isključenost smatraju obuhvatnijim pojmom od siromaštva da brkaju načine mjerenja siromaštva (najčešće putem dohotka) s načinom njegove konceptualizacije (siromaštvo se može definirati na najširi mogući način). Ovdje treba spomenuti i primjedbu Marsha i Mullinsa (1998) koji kažu: kada se prekinu veze između siromaštva i deprivacije, postoji opasnost da će se sva kućanstva naći u nekom stupnju socijalne isključenosti. Isto tako, mnoge klasične studije siromaštva bile su svjesne dinamičke ili temporalne dimenzije siromaštva (npr. pokušaji da se istraže procesi intergeneracijske transmisije siromaštva). Tek su nova panelna istraživanja omogućila praćenje vremenske dinamike siromaštva. Osim toga, Silver (1994) smatra da isključenost treba promatrati ne samo kao proces (Berghman, 1997), već i kao proces i kao stanje, naglašavajući da diferencijacija i izolacija isključenih može biti uzrokom njihove kolektivne nemoći da zahtijevaju socijalno uključivanje.

Niti je isticanje važnosti uloge kolektivnih ili zajedničkih resursa nešto čega nije bilo prije pojave koncepta socijalne isključenosti. Davno je uočeno da nejednaka dostupnost resursa u lokalnoj zajednici (nekvalitetne škole i bolnice, udaljene trgovine, loš javni transport) doprinose perpetuiranju osobnog siromaštva.

Ipak, nema sumnje da je koncept isključenosti ojačao one pristupe koji nastoje dokazati da se siromaštvo ne može svesti samo na nedostatak materijalnih resursa, već da uključuje nepotpunu participaciju u društvu. Pristup siromaštva doista je bio usmjeren na distribucijska pitanja.

Zatim, za razliku od siromaštva, koje možemo poimati u apsolutnom ili relativnom smislu, isključenost se ne može definirati na apsolutan način, što znači da se ne može kazati je li netko isključen ako ga se promatra izvan društvenog konteksta. Socijalna isključenost podrazumijeva da netko nije kao ostali ili drugi u društvu u kojem živi. Na taj se način isključenost povezuje s konceptom socijalnih prava kao relacijskih prava, jer se situacije i životni uvjeti pojedinaca i skupina analiziraju u odnosu na ostatak društva.

Moglo bi se kazati da pristup socijalne isključenosti nije donio puno novoga u odnosu na pristup siromaštva. Njegov je značaj više u tome što je u znatno većoj mjeri nego pristup siromaštva stavio naglasak na neke aspekte socijalnih nejednakosti (npr. višedimenzionalnost, socijalna participacija, nematerijalni aspekti životnog standarda i sl.). Pobornici pristupa socijalne isključenosti naglašavaju da je on raspravu o životnom standardu pomakao od deskripcije posljedica prema procesima koji uzrokuju promjene u životnom standardu. Osim toga, socijalna isključenost usmjerila je veću pažnju na probleme socijalnih zajednica ili područja (umjesto na probleme pojedinaca), potičući tako područno ili geografski usmjerene socijalne mjere. Na potrebu izučavanja procesa isključivanja čitavih područja ili susjedstva ukazuju i ankete među samim građanima (Richardson i Le Grand, 2002). Socijalna politika koja je bila usredotočena na "siromašna područja" nije često dolazila do onih siromašnih koji su živjeli izvan takvih područja, pored toga što na područjima s koncentriranim siromaštvom može živjeti i velik broj nesiromašnih. Širi koncept socijalne isključenosti potiče područno usmjerene socijalne mjere koje će biti osjetljive na načine života svih stanovnika siromašnih područja, pa tako i onih relativno bogatijih (npr. loša reputacija područja zbog vandalizma utječe na kvalitetu života i nesiromašnih, a nasilje smanjuje ponudu kolektivnih usluga za sve). Zajednica se percipira kao katalizator za izgradnju socijalnog kapitala, a socijalni kapital jest "liječ protiv socijalne isključenosti" (Percy-Smith, 2000). Spicker (1997) ističe da koncept socijalne isključenosti iziskuje "sveukupnu mobilizaciju napora i kombinaciju ekonomskih i socijalnih mjera".

2. Paradigme ili diskursi socijalne isključenosti

Podrobnija analiza pokazuje da postoje velike razlike među zemljama u pogledu sadržajnog određenja i pristupa socijalnoj isključenosti. Polazeći od mnoštva značenja pojma isključenosti, H. Silver (1994) mišljenja je da se ta značenja mogu analizirati i interpretirati u okviru nekoliko ključnih paradigmi. Te paradigmatke koncepcije isključenosti, koje ona naziva solidarnost, specijalizacija i monopol, odražavaju različite teorijske i političko-ideološke perspektive ili diskurse (francuski republikanizam, anglosaksonski liberalizam i europska socijaldemokracija). Svaka paradigma nalazi drugačije uzročnike isključenosti, imajući na umu specifičnu koncepciju društva i poželjne modele društvene integracije (tablica 3).

Tablica 3. Paradigme socijalne isključenosti

	Solidarnost	Specijalizacija	Monopol
Političko-ideološka tradicija	Francuski republikanizam	Angloamerički liberalizam	Europska ljevica
Uzroci isključenosti	– slabljenje kolektivnih vrijednosti (svijesti) – pucanje veza između pojedinca i društva	– prepreke dobrovoljnim razmjenama	– nejednaki (klasno uvjetovani) pristup resursima
Borba protiv isključenosti	– individualna prava i obveze prema nacionalnoj solidarnosti – važnost javnih institucija	– prava i obveze u kontraktualnom smislu – ograničena javna intervencija	– proširenje jednakih prava građanskog statusa – participacija u zajednici

2.1. Paradigma solidarnosti

Pristup solidarnosti navlastit je za Francusku i naslanja se na Durkheimov pojam socijalne veze i njegovu koncepciju društva (društvo se poima kao normativna i moralna pojava, kao skup uvjerenja i vjerovanja koje dijele članovi društvene zajednice). Liberalni individualizam (koji se svodi na to da svatko treba slijediti svoje interese i na taj će način društvo biti integrirano) nije dovoljna osnova za socijalnu integraciju. Potrebna je kolektivna svijest koja će povezivati pojedinca s društvom. Isključenost se javlja onda kada dolazi do raspadanja socijalnih veza i nestajanja solidarnosti između pojedinaca i društva. Solidarnost ovdje podrazumijeva "društvene" odnose u užem smislu riječi – odnose između pojedinaca, grupa i društva – a manje političke ili tržišne odnose. Isključenost se ne promatra samo kao ekonomsko-politički problem (kao ekonomska ili politička marginalizacija), već kao nedostatak solidarnosti i rascjep u socijalnoj strukturi. Kroz pojam solidarnosti povezuju se ekonomske i socijalne komponente života (npr. za Durkheima podjela rada nije samo faktor koji dovodi do veće produktivnosti ili proizvodnosti, nego i povezuje ljude stvarajući jednu vrstu solidarnosti koju on naziva organska solidarnost).

Vidimo da francuski diskurs ističe u prvi plan "socijalne" ili kolektivne veze. U središtu diskursa jesu socijalno anomijska ponašanja i potreba da se neutraliziraju mehanizmi koji proizvode takva ponašanja. Socijalno isključeni nalaze se zbog određenih razloga izvan sociopolitičkog poretka, jer nisu u mogućnost uspostaviti ili održavati socijalne veze. Tipičan primjer socijalno isključenih jesu samci (često muškarci s različitim osobnim i socijalnim hendikepima), koje je potrebno integrirati ili reintegrirati. Reintegracija se ostvaruje putem različitih aktivnosti koje osnažuju pojedinca, ali i omogućuju njihovo kontroliranje i nadziranje. Dužnost je društva i države (preko socijalnih radnika) da aktivno traže socijalno isključene, da pokušaju obnoviti njihove

socijalne veze ili im pružiti šanse za integraciju. U toj je perspektivi ključan koncept “ugovora o uključivanju”, koji je bliži konceptu rousseauovskog društvenog ugovora kojim se uređuju temeljni odnosi u društvu nego pojmu individualnog poslovnog ugovora. Princip recipročnosti naglašava odgovornost zajednice i socijalnih radnika, ali i korisnika. Iako u praksi princip recipročnosti često završi kao asimetrični odnos, željelo se napraviti odmak od stroge asimetrije koja je karakteristična za tradicionalnu socijalnu pomoć. Tako socijalna isključenost nije orijentirana na isticanje korisnikovih obveza (kao u SAD ili Velikoj Britaniji), već prije na njihovu pregovaračku moć i aktivnost. Ta nastojanja nadilaze razinu dohodovne pomoći ili pomoći u zapošljavanju, obuhvaćajući mjere borbe protiv osjećaja iskorijenjenosti i izoliranosti.

2.2. Paradigma specijalizacije

Pristup specijalizacije karakterističan je za angloamerički liberalizam. Liberalna ideologija shvaća društvo bitno drugačije od durkheimovskog pristupa, kao mrežu dobrovoljnih razmjena između samostalnih pojedinaca koji imaju svoje interese i motive. Društvene grupe međusobno se povezuju polazeći od svojih posebnih interesa i želja, što stvara kulturni i politički pluralizam. Isključenost je rezultat specijalizacije (ekonomske podjele, socijalne diferencijacije i razdvajanja društvenih sfera djelovanja). Zapravo, isključenost je individualna po svojoj prirodi, ali uzroci isključenosti nisu samo u individualnim željama nego i u strukturama koje stvara individualno natjecanje i suradnja. Isključenost nastaje onda kada sfere djelovanja nisu adekvatno razdvojene ili kada se koriste neodgovarajuća pravila u određenoj sferi ili kada se postavljaju barijere slobodnom kretanju između sfera. Npr. često se javljaju tenzije između sfere civilnoga društva koja je utemeljena na slobodi i javne sfere koja se temelji na jednakosti i demokraciji. Isti pojedinac ne mora biti isključen u svim sferama. Individualna sloboda izbora (koja je rezultat vrijednosti i psiholoških motiva) dovodi do toga da se pojedinac angažira u nekim socijalnim odnosima, što predstavlja doprinos društvenoj integraciji. Međutim, kada grupne granice sprječavaju pojedinca da slobodno sudjeluje u socijalnim razmjenama, onda se isključenost javlja kao oblik diskriminacije. Ipak, smatra se da grupno i tržišno natjecanje, kao i zaštita koju pruža liberalna država, priječe spomenuti oblik isključenosti.

Koncept isključenosti došao je izvana u liberalnu anglosaksonsku tradiciju, u kojoj su dominirali pojmovi kulture siromaštva i potklase. Fokus je na institucionalnim barijerama i oblicima diskriminacije, kao i na socijalnoj diferencijaciji kao posljedici individualne djelatnosti. Dužnost je društva da uklanja barijere, a pojedinca da napravi najbolji izbor od ponuđenog. Koncept isključenosti omogućio je ponovni osvrt na kulturu siromaštva kroz nešto drugačiju i bogatiju prizmu (multidimenzionalnost, socijalne mreže, samopercepcija). S druge strane, socijalna isključenost usmjerava pažnju na socijalne naspram individualnih mehanizama koji dovode do gubitka osjećaja pripadnosti (diskriminacija na tržištu rada, pristup socijalnim naknadama, stanovanju, kreditima ili potrošnji). Iz te perspektive proizašao je interes za mehanizme koji dovode do pojave siromaštva među zaposlenima i socijalne ovisnosti (povezane sa socijalnom državom). Iako se problem uključivanja svodi primarno na uključivanje putem rada, Marshallov koncept građanskog statusa problematizira isključenost s aspekta pristupa socijalnim pravima.

2.3. Paradigma monopola

Pristup monopola karakterističan je za europsku ljevicu. Taj pristup, koji polazi od ideja M. Webera i K. Marxa, gleda na društvo kao na niz skupina koje su hijerarhijski poredane s obzirom na odnose moći i dominacije. Isključenost se javlja kao posljedica formiranja grupnih monopola i tzv. socijalnog zatvaranja. Moćne klasne i statusne grupe, koje imaju svoje kulturne i socijalne identitete i institucije, putem socijalnog zatvaranja ograničavaju “autsajderima” pristup vrijednim resursima (dobri poslovi, naknade, obrazovanje, urbane lokacije, statusni obrasci potrošnje). Putem kulturnih i institucionalnih razlika drži se pojedince ne samo izvan određenih granica protiv njihove volje, nego se tako održavaju društvene nejednakosti. Isključeni pojedinci ne samo da nemaju pristup vrijednim resursima nego su i predmet dominacije ili eksploatacije, dok tzv. uključeni ili “insajderi” uživaju monopol nad resursima. Naglasak je na grupnim razlikama koje stvaraju nejednakosti, a nejednakosti i ekonomska eksploatacija vode isključivanju.

Dok liberalna paradigma ističe rizike socijalne ovisnosti za siromašne, paradigma monopola naglašava kulturne, materijalne i simboličke privilegije insajdera kao uzrok isključenosti autsajdera. Uključivanje se sastoji u proširivanju prava građanskog statusa na autsajdere. Diskurs socijalnog zatvaranja može se primijeniti i na međunarodnom planu (npr. na odnose između EU i drugih zemalja). Oni autori koji vide EU kao “europsku tvrđavu” ističu unutrašnje i vanjske barijere koje priječe nekim skupinama da participiraju u punom građanskom statusu. Dok je u liberalnom diskursu pažnja primarno usmjerena na prava koja stvaraju socijalnu ovisnost (prava socijalne pomoći), pristup monopola u središte interesa stavlja standardna socijalna prava (zaštita od nezaposlenosti, mirovinsko osiguranje itd.). Paradigma monopola glavni problem vidi u izdašnim i prezaštićenim socijalnim pravima insajdera, kojima druge skupine imaju vrlo ograničeni pristup. To se može shvatiti i kao kritika kontinentalnog modela socijalne države, koji štiti muškog radnika na štetu autsajdera. U tom slučaju, uključenost implicira ne samo proširenje pristupa pravima, već i transformaciju sustava socijalne sigurnosti s namjerom da on postane inkluzivniji i prilagođeniji individualnim i socijalnim rizicima i različitim životnim okolnostima.

Pojam socijalne isključenosti pogodan je stoga što služi kao sredstvo kretanja između paradigmi i diskursa koji su vrlo različiti, omogućujući lako prelaženje iz jednog svjetonazora u drugi. Naprimjer, Levitas (1998) nalazi tri načina (diskursa) upotrebe pojma socijalne isključenosti u Velikoj Britaniji: 1) “redistributivni diskurs” (kao uzroke nejednakosti naglašava siromaštvo i nepotpuni građanski status), 2) “moralistički diskurs potklase” (kao uzroke isključenosti ističe individualne moralne osobine siromašnih), 3) “diskurs socijalne integracije” (glavni faktor borbe protiv isključenosti vidi u zaposlenju).

Različiti pristupi socijalnoj isključenosti evidentni su i u EU. Diskurs EU kretao se od isticanja pristupa socijalnim pravima, do naglašavanja zapošljavanja kao glavnog mehanizma socijalnog uključivanja. Jednom se insistira na važnosti koncepta socijalnih prava (osigurati svima jednake šanse i pristup tržištu rada, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, pravnom sustavu, odlučivanju i participaciji), a drugi se put socijalna prava interpretiraju na posve tradicionalan način, tj. problemi isključivanja i uključivanja uglavnom se svode na participaciju na tržištu rada (zapošljavanje se smatra ključnim čimbenikom integracije, a nezaposlenost, posebice dugotrajna, najvažnijim čimbenikom isključenosti). Tako je socijalna isključenost jednom vrlo obuhvatna i pokriva sve

veći broj socijalnih sfera i iskustvenih domena, a drugi je put svedena na dostupnost ili nedostupnost zaposlenja (mada ne kao jedinog, ali zasigurno kao glavnog oblika socijalne integracije).

3. Operacionalizacija socijalne isključenosti: dimenzije i indikatori

Prije svega, treba upozoriti da ima vrlo malo pokušaja operacionalizacije socijalne isključenosti i vrlo malo empirijskih istraživanja koja su cjelovito posvećena tom fenomenu (Böhnke, 2001; Poggi, 2003; Tsakoglou i Papadopoulos, 2002; Barnes i sur., 2002). Stoga moramo vidjeti kako uopće možemo mjeriti socijalnu isključenost. Dosadašnja empirijska istraživanja isključenosti u sklopu EU bila su usmjerena poglavito na tržište rada. Polazi se od toga da nezaposlenost i smanjeni socijalni izdaci ugrožavaju socijalnu participaciju i integraciju. Učinkovitost tržišta rada i materijalna dobra determiniraju deficite u drugim domenama. No pitanje je postoji li linearna veza između tržišne integracije i socijalne integracije i koji mehanizmi osiguravaju socijalnu integraciju danas. Levitas (1996) drži problematičnim da se jedino plaćeni rad smatra sredstvom društvene integracije. Time se ignoriraju tipovi integracije koji se ostvaruju kroz druge institucije. Osim toga, integracija u tržište rada ne mora uvijek imati poželjne učinke (statusi koje zauzimaju pojedinci u plaćenom radu nejednaki su i ne stvaraju nužno socijalnu koheziju). Brojne studije o mladima pokazuju da mladi, iako nezaposleni i neintegrirani u tržište rada, mogu biti integrirani u društvo, zahvaljujući socijalnim mrežama koje im pomažu da izbjegnu socijalnu izolaciju. Umjesto integracije u plaćeni rad integriraju se u neki alternativni, ali sadržajan način života. pristupi socijalnoj isključenosti u okviru zemalja EU uglavnom se naslanjaju na dvije istraživačke tradicije: anglosaksonsku tradiciju istraživanja siromaštva, koja naglašava distribucijske aspekte socijalne isključenosti, i francusku (frankofonsku) tradiciju, koja ističe relacijske aspekte socijalne isključenosti (neadekvatna socijalna participacija, odnosno nedostatak moći ili kidanje socijalnih veza). Tradicija siromaštva i materijalne deprivacije, promatrana kroz prizmu socijalnih prava, ističe socijalne uvjete koji uključuju ili isključuju skupine iz relevantnih resursa ili socijalnih prava. Druga tradicija stavlja naglasak na procese koji uključuju ili isključuju pojedince i skupine iz relevantnih socijalnih mreža i sudjelovanja u zajedničkim vrijednostima ili identitetima (ključni su pojmovi te tradicije socijalna dezintegracija, marginalizacija, nepripadanje, iskorijenjenost). Autori se slažu da bi kombinacija distribucijskih i relacijskih dimenzija mogla ponuditi bolju perspektivu za istraživanje socijalnih nejednakosti nego ona istraživanja siromaštva koja se koncentriraju samo na materijalnu dimenziju. Jednostavno se polazi od toga da su distribucijske i relacijske dimenzije povezane: što je nepovoljnija distribucijska situacija (mala primanja, niži standard života, lošiji stambeni uvjeti), pojedinci će češće imati pokidane socijalne veze, slabiju političku participaciju i druge simptome nematerijalne deprivacije. Tek kombinacija nepovoljnih distribucijskih i participativnih elemenata može služiti kao pokazatelj socijalne isključenosti.

Međutim, novija istraživanja dovode u pitanje empirijsku i teorijsku validnost postavke o povezanosti isključenosti i siromaštva, nezaposlenosti i siromaštva, socijalne izoliranosti i siromaštva. Te veze variraju ne samo među socijalnim skupinama, ovisno o trajanju iskustva, već i među zemljama ovisno o tipu sustava socijalne sigurnosti, kulturi i obiteljskim obrascima (Paugam, 1995, 1996). Guste mreže u kojima siromašni i nezaposleni provode život u južnoeuropskim zemljama pobijaju uvriježeno mišljenje o ekonomski isključenima kao izoliranima. Stoga je potrebno pomnije analizirati međuigru isključenosti na razini individualnih i socijalnih prava te na razini članstva u zajednici. Članstvo u zajednici bez individualnih prava može biti na isti način isključujuće kao i pristup socijalnim pravima bez članstva u zajednici. Najozbiljnija se isključenost javlja kada je onemogućeno oboje. S druge strane, socijalna izolacija ili iskorijenjenost češće se promatra kao obilježje iskustava muškaraca nego žena. Muškarce se smatra socijalno isključenima kada se raspadaju socijalne veze formirane putem rada, jer se u zaposlenju vidi glavni mehanizam njihove socijalne integracije i jedino ispravan put prema "normalnom" životu. Nasuprot tome, žene mogu biti isključene iz zaposlenja i drugih oblika socijalne participacije ne zato što imaju labave i slabe socijalne mreže, već obratno, stoga što su presnažno uključene u obiteljske mreže i obveze (Porter, 2000). Uloga obitelji tako izgleda ambivalentna, jer istovremeno štiti i ograničava. Pojedini autori pišu o većem ili manjem broju dimenzija ili područja socijalne isključenosti (vidi Atkinson, 1998; Sommerville, 1998; Böhnke, 2001; Kunz, 2003; Poggi, 2003; Tsakoglou i Papadopoulos, 2002; Vleminckx i Berghman, 2001; Choffé, 2001). Tako se govori o ekonomskoj, socijalnoj, političkoj, kulturnoj, moralnoj, obiteljskoj dimenziji itd. Burchardt, Le Grand i Piachaud (1999) razlikuju pet dimenzija "normalnih" aktivnosti (potrošnja, proizvodnja, štednja, političke i socijalne aktivnosti), da bi ih poslije sveli na četiri, smatrajući da štednja predstavlja samo segment potrošnje (Burchardt, Le Grand i Piachaud, 2002). Kunz (2003) izdvaja četiri područja ili u njenoj terminologiji, četiri tipa "kapitala" koji determiniraju socijalnu isključenost: financijski kapital (osigurava pristup dobrima i uslugama), ljudski kapital (određuje ekonomsku participaciju), socijalni kapital (determinira civilnu i političku participaciju) te fizički kapital (skupa sa socijalnim kapitalom omogućuje socijalnu interakciju). Evidentno je iz spomenutih primjera da broj dimenzija socijalne isključenosti varira od autora do autora ili od istraživanja do istraživanja. Po našem mišljenju, broj područja i odabir indikatora socijalne isključenosti ovisit će o tome istražujemo li socijalnu isključenost pojedinaca ili regija odnosno geografskih područja. Ako želimo ispitati socijalnu isključenost pojedinaca ili skupina, istraživački će se instrumenti razlikovati ovisno o tome radi li se o djeci i mladima, starima ili radnoaktivnom kontingentu stanovništva. Ako bismo željeli istražiti socijalnu isključenost radnoaktivnog kontingenta stanovništva, primjer istraživačkog instrumenta nalazi se u tablici 4. Zasad smo još daleko od izrade standardnog instrumenta za ispitivanje socijalne isključenosti, što znači da broj dimenzija i indikatora često ovisi o autoru.

Tablica 4. Dimenzije i indikatori socijalne isključenosti

	Dimenzije	Indikatori
Distribucijske/ materijalne	• tržište rada	dugotrajna nezaposlenost
	• životne potrepeštine	neadekvatan životni standard
	• dohodak	ispod linije siromaštva
	• obrazovanje	bez ikakvih kvalifikacija
	• stambeni uvjeti	manje od sobe po osobi/bez kupatila ili wc
	• rezidencijalno područje	loši životni uvjeti u kvartu + osjećaj nesigurnosti
	• zdravlje	loše zdravstveno stanje

Relacijske/ participativne	<ul style="list-style-type: none"> • socijalne veze • politička participacija • anomija • obiteljske mreže 	nema bliskih prijatelja + ograničene šanse za kontakt s ljudima pesimizam glede političkog utjecaja + odsustvo interesa za politiku osjećaj usamljenosti + prekomplikiran život samački život/raspad obitelji
Dugoročna perspektiva	• razvoj životnih uvjeta u određenom periodu	stalno loši životni uvjeti u zadnjih nekoliko godina
Subjektivna perspektiva	• subjektivna percepcija isključenosti	zadovoljstvo mogućnošću participacije u društvenom životu / osjećaj isključenosti iz društva

Značajne poteškoće postoje u načinu analize indikatora isključenosti. Da li dimenzije ili indikatore analizirati nezavisno jedne od drugih ili je potrebno raditi na stvaranju kumulativnog i kompozitnog indeksa socijalne isključenosti? Prvo, moguće je dimenzije socijalne isključenosti analizirati odvojeno svaku za sebe. Međutim, pitanje je govori li takva analiza išta o socijalnoj isključenosti kao distinktivnom konceptu. Po našem mišljenju, ne. Ako je netko depriviran samo u distribucijskom (materijalnom) pogledu, on će biti siromašan, slabo obrazovan, nezaposlen, ali ne i "socijalno isključen". S druge strane, moguće je analizirati socijalne skupine prema stupnju kumulacije nepovoljnih okolnosti (dimenzija). Ta bi analiza bila višedimenzionalna, ali ne bi uzimala uvijek u obzir povezanost distribucijskih i relacijskih dimenzija, iako rast broja materijalnih dimenzija u pravilu rezultira većom relacijskom isključenosti. Oni koji nisu materijalno deprivirani znatno su rjeđe suočeni s nedovoljnom participacijom u društvenom životu. Prema tome, ako polazimo od toga da je bit socijalne isključenosti u slabljenju ili kidanju socijalnih veza i s druge strane, u multidimenzionalnoj depriviranosti, onda ćemo nekoga smatrati isključenim samo ukoliko je isključen na više dimenzija, s tim da jedna od tih dimenzija mora biti relacijska. Na kraju, moguće je analizirati socijalnu isključenost kao suženi koncept (u tom slučaju neki govore o "pravoj" ili "stvarnoj" isključenosti). "Prava" isključenost bila bi kombinacija objektivne i subjektivne isključenosti, s tim da bi objektivna isključenost sadržavala kombinaciju dvije i više distribucijskih dimenzija i barem jednu relacijsku dimenziju. Subjektivna se isključenost odnosi na subjektivnu ocjenu mogućnosti participacije u društvenom životu. "Stvarno" isključeni materijalno su deprivirani, imaju ograničene šanse za socijalnom participacijom te oni sami smatraju da nisu potpuno socijalno integrirani.

Način analize empirijskih pokazatelja postaje važan stoga što malobrojne kompleksne analize socijalne isključenosti pokazuju da nema koncentracije dimenzija isključenosti u stanovništvu. Višedimenzionalna depriviranost te kombinacija materijalne i relacijske isključenosti obilježje je relativno malog broja ljudi u razvijenim zemljama. U Njemačkoj nitko nije bio pogođen s više od 5 dimenzija (od mogućih 11), a 8% stanovnika bilo je isključeno iz 3 i više područja (Böhnke, 2001). Tek kod 11% ispitanika isprepliću se distribucijske i relacijske dimenzije isključenosti. Slični su podaci i za Španjolsku (Poggi, 2003). U 12 zemalja EU postotak stanovništva isključenog na tri ili četiri dimenzije iznosio je 1–6% (Tsakloglou i Papadopoulos, 2002). "Stvarno" isključeni čine oko 1% stanovništva u Njemačkoj (Böhnke, 2001).

Multivarijantne metode mogu biti korisne prilikom utvrđivanja strukture individualnih i drugih obilježja koja utječu na pojavu socijalne isključenosti.

4. Zaključna razmatranja

Za Tourainea (1992) socijalna je isključenost postmoderni fenomen stoga što središnji problemi u postmodernim društvima nisu nejednakost i hijerarhija, već horizontalna segregacija i odbijanje uključivanja. U tradicionalnoj klasnoj strukturi konflikt je bio sredstvo "uključivanja". Fokus više nije na nejednakostima i njihovom ispravljanju, već na integraciji, uključivanju ili ponovnom uključivanju. Abrahamson (1997) ističe da se socijalna isključenost percipira kao postmoderni koncept ne zato što ljudi u postmodernim društvima imaju sofisticiranije potrebe, već stoga što je u takvim društvima znatno teže pronaći razloge za socijalnu integraciju. Danas je aktivni građanski status povezan s eksplozijom "različitosti", koje su prije bile skrivane ili potiskivane. Osim toga, ekonomski rast bez zapošljavanja, tehnološke promjene i promjene u obrascima obitelji čine jedan dio stanovništva suvišnim i društveno nekorisnim.

O korisnosti i primjenjivosti koncepta socijalne isključenosti postoje suprotstavljena shvaćanja. Možda je pojam socijalne isključenosti senzibilizirao istraživače i kreatore socijalnih mjera da prihvate puno širi program djelovanja. Koncept isključenosti doista je usmjerio pozornost na one aspekte socijalnih nejednakosti koji su bili zanemareni u sklopu tradicionalnih pristupa siromaštva, marginalnosti ili diskriminacije. On uvodi u analizu sociopsihološke aspekte i povezuje aspekte socijalne deprivacije s individualnom participacijom i društvenom stabilnošću. Amorfnu prirodu isključenosti predstavlja čak određenu prednost za političare. Maglovitost pojma pruža šansu političarima da socijalnu isključenost usvoje kao glavni socijalnopolitički koncept, budući da se njime političari koriste kao strategijskim konceptom, a da ne moraju preciznije navoditi njegovu bit. S druge strane, interdisciplinarna priroda isključenosti omogućuje da se različiti socijalnopolitički problemi povežu suvremenim konceptom koji se oslanja na popularne sintagme kao što su "partnerstvo", "zajednička rješenja" i sl. K tome, koncept isključenosti prilagodljiv je, što znači da se može adaptirati na različite kontekste.

Na drugoj strani, ima autora koji misle da je pristup socijalne isključenosti posve beskoristan, jer nema usuglašene definicije, široka i nejasna definicija čini koncept praktički neupotrebljivim, pa pojam isključenosti predstavlja samo još jednu kariku ili poveznicu u lancu izmijenjene terminologije. Prema mišljenju Saundersa i Tsuomina (2002), koncept isključenosti vodi prema politici koja potkopava oslanjanje na vlastite snage, jer smatra da ono što se događa drugima nije njihova krivnja i time opravdava zahtjeve za sve većom redistribucijom.

Neki autori vide problem i u dualističkom (statičkom) konceptu socijalne isključenosti (isključeni versus uključeni), koji ne dopušta ljudima mogućnost da izaberu djelovanje izvan "matice" društva (*mainstream*) ili da se kreću tijekom života između socijalnog isključivanja i uključivanja ili da su istovremeno isključeni i uključeni. Dualni koncept ne uzima u obzir razumijevanje alternativnih potkultura ili kontrakultura, u kojima ljudi mogu pronaći svoje mjesto i razviti vlastita shvaćanja svijeta i svoga

položaja u njemu. Takvi prostori, kojima dominira isključenost iz društvene moći, mogu se koristiti u suprotstavljanju društvenoj "matici" i predstavljati alternativne poglede na zbilju.

U većini rasprava prevladavanje isključenosti smatra se "dobrom stvari", jer mnogi misle da isključenost treba shvaćati uvijek kao nešto loše. Socijalna isključenost pandan je skupu pozitivnih uloga i karakteristika koje rese "uključenog" pojedinca (produktivnog i odgovornog građanina koji zarađuje sredstva za život obitelji i plaća poreze). Očito da takvi pristupi isključenosti polaze od slike društva u kojoj se bilo kakvo udaljavanje od moralnog poretka, koji povezuje skupine preko uzajamnih obveza i prava, percipira kao društveno zlo. Društvo je moralna zajednica s mrežama uzajamne potpore, u kojoj "socijalne žrtve" gube dodir s tim mrežama, a zadatak je socijalne politike da ih reintegrira u spomenute mreže. Ocrtano shvaćanje društva, prema Levitas (1996), predstavlja oblik neofunkcionalističke teorije ili "neodurkheimovske hegemonije". Time se zanemaruje kompleksnost identiteta koja karakterizira ljude u njihovim odnosima s drugim ljudima, zajednicom, tržištem ili državnim strukturama, kao i činjenica da društvo može opresivno djelovati prema nekim skupinama (poznati su slučajevi moralne panike zbog aktivnosti omladinskih potkultura, jer se smatralo da predstavljaju prijetnju socijalnoj integraciji). Kao što tvrdi Porter (2000), uključenost u glavne društvene tokove može za neke žene značiti krajnje negativno iskustvo eksploatacije, diskriminacije i ponižavanja. Moguće je da neke skupine žele ostati "(polu)udaljene" od društva, pa bi nasilno prekidanje njihove "isključenosti" bilo nepravedno i represivno. Pojedini autori s pravom ističu potrebu određenih skupina koje ne teže uključivanju da imaju vlastiti (geografski) prostor. Politika uključivanja može implicirati potrebu za mijenjanjem društvene "matice", a ne samo očekivanje da se marginalne skupine moraju prilagoditi njoj.

Istraživanja pokazuju da je preklapanje indikatora siromaštva i isključenosti manje nego što se očekivalo. Socijalna isključenost ne mora nužno ići sa siromaštvom, niti siromaštvo mora rezultirati procesom isključivanja. Stoga, zamjena termina siromaštva terminom isključenosti u raspravama o europskoj socijalnoj politici nije posve opravdana. Da bi socijalna politika usmjerila svoje instrumente na rizične grupe i spriječila da siromaštvo završi marginalizacijom i ograničenom socijalnom participacijom, izgleda razumno zadržati oba pristupa: i siromaštvo i socijalnu isključenost.

Najvažniji čimbenik ograničene mogućnosti socijalne participacije jest kumuliranje aspekata deprivacije i istovremena višestruka depriviranost u materijalnom i sociopsihološkom pogledu. Osim toga, izgleda da dugotrajno održanje loših životnih uvjeta snažno utječe na socijalnu isključenost. Kada su nepovoljne okolnosti zacementirane tijekom dužeg vremena, velika je vjerojatnost da će se javiti percepcija o ograničenoj socijalnoj participaciji, a to znači osjećaj bespomoćnosti i ograničeni pristup institucijama. Zadatak je socijalne politike i socijalnog rada spriječiti dugotrajnu i kumulativnu deprivaciju. U kojoj će mjeri socijalna isključenost pogađati građane neke zemlje ovisi ne samo o njihovim osobnim karakteristikama, već i o modelima socijalne države ili politike.

LITERATURA

- Abrahamson, P. (1995) Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles? **Družboslovne razprave** 11(19–20):119–136.
- Abrahamson, P. (1997) Combating Poverty and Social Exclusion in Europe, u W. Beck, L. van der Maesen i A. Walker (eds.) **The Social Quality of Europe**. The Hague: Kluwer Law International.
- Alden, J. i Thomas, H. (1998) Social Exclusion in Europe: Context and Policy. **International Planning Studies** 3(1):7–13.
- Arthurson, K. i Jacobs, K. (2003) **A Critique of the Concept of Social Exclusion and its Utility for Australian Social Housing Policy**, paper presented at the UK Housing Studies Association Conference, Bristol.
- Atkinson, A. B. (1998) Social Exclusion, Poverty and Unemployment, u A. B. Atkinson i J. Hills (eds.) **Exclusion, Employment and Opportunity**. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Barnes, M., Heady, C., Middleton, S., Millar, J., Papadopoulos, F., Room, G. i Tsakoglou, P. (2002) **Poverty and Social Exclusion in Europe**. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Barry, B. (1998) **Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income**. CASEpaper 12. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Berghman, J. (1995) Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework, u G. Room (ed.) **Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion**. Bristol: The Policy Press.
- Berghman, J. (1997) The Resurgence of Poverty and the Struggle Against Exclusion: A New Challenge for Social Security in Europe? **International Social Security Review** 50(1):3–21.
- Böhnke, P. (2001) **Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison. Empirical Evidence on Germany**. Berlin: Social Science Research Center.
- Burchardt, T., Le Grand, J. i Piachaud, D. (1999) Social Exclusion in Britain 1991–1995. **Social Policy and Administration** 33(3):227–244.
- Burchardt, T., Le Grand, J. i Piachaud, D. (2002) Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure, u T. Burchardt, J. Le Grand i D. Piachaud (eds.) **Understanding Social Exclusion**. Oxford: Oxford University Press.
- Byrne, D. (1999) **Social Exclusion**. Buckingham: Open University Press.
- Choffé, T. (2001) Social Exclusion: Definition, Public Debate and Empirical Evidence in France, u D. G. Mayes, J. Berghman i R. Salais (eds.) **Social Exclusion and European Policy**. Cheltenham: Edward Elgar.
- Commins, P. (1995) Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme. **Družboslovne razprave** 11(19–20):137–150.
- Eurostat Task Force (1998) **Recommendations on Social Exclusion and Poverty Statistics**. Document CPS 98/31/2. Luxembourg: Eurostat.
- Faria, V. (1995) Social Exclusion and Latin American Analyses of Poverty and Deprivation, u G. Rodgers, C. Gore i J. Figueiro (eds.) **Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses**. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Fassin, D. (1996) Exclusion, underclass, marginalidad. **Revue française de sociologie** 37(1):37–75.
- Gore, C. (1995) Social Exclusion and Social Change: Insights in the African Literature, u G. Rodgers, C. Gore i J. Figueiro (eds.) **Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses**. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Kunz, J. (2003) **Where Is Platform 9 ¾? Understanding Income Security and Social Exclusion**, a presentation at the CCSD/HRDC conference "Building a Social Inclusion Research Agenda", March 28.
- Lenoir, R. (1974) **Les exclus: un Français sur dix**. Paris: Le Seuil.
- Levitas, R. (1996) The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony. **Critical Social Policy** 16(46):5–20.
- Levitas, R. (1998) **The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour**. London: MacMillan Press.

- Mack, J. i Lansley, S. (1985) **Poor Britain**. London: George Allen & Unwin.
- MacPherson, S. (1997) Social Exclusion. **Journal of Social Policy** 26(4):533–541.
- Marsh, A. i Mullins, D. (1998) The Social Exclusion Perspective and Housing Studies: Origins, Applications and Limitations. **Housing Studies** 13(4):749–760.
- Marshall, T. H. (1950) **Citizenship and Social Class**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Micklewright, J. (2002) **Social Exclusion and Children: A European View for a US Debate**. CASEpaper 51. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Nolan B. i Whelan, C. (1996) **Resources, Deprivation and Poverty**. Oxford: Oxford University Press.
- Paugam S. (1995) The Spiral of Precariousness, u G. Room (ed.) **Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion**. Bristol: The Policy Press.
- Paugam S. (1996) Poverty and Social Disqualification: A Comparative Analysis of Cumulative Disadvantage in Europe. **Journal of European Social Policy** 6(4):287–304.
- Percy-Smith, J. (2000) **Policy Responses to Social Exclusion**. Buckingham: Open University Press.
- Poggi, A. (2003) **Does Persistence of Social Exclusion Exist in Spain**. Universitat Autònoma de Barcelona, Department of Applied Economics.
- Porter, F. (2000) Social Exclusion: What's in a Name? **Development in Practice** 10(1):76–81.
- Richardson, L. i Le Grand, J. (2002.) **Outsider and Insider Expertise: The Response of Residents of Deprived Neighborhoods to an Academic Definition of Social Exclusion**. CASEpaper 57. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Robbins, D. et al. (1994) **National Policies to Combat Social Exclusion – Third National Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion**. Brussels: European Commission.
- Rodgers, G. (1995) What Is Special About a “Social Exclusion” Approach?, u G. Rodgers, C. Gore i J. Figueiro (eds.) **Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses**. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Rodgers, G., Gore, C. i Figueiro, J. (eds.) (1995) **Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses**. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Room, G. (1995) Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy Research, u G. Room (ed.) **Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion**. Bristol: The Policy Press.
- Room, G. (1999) Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalization. **International Journal of Social Welfare** 8(3):166–174.
- Room, G. et al. (1991) **National Policies to Combat Social Exclusion (First Annual Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion)**. Brussels: European Commission.
- Room, G. et al. (1992) **National Policies to Combat Social Exclusion (Second Annual Report of The EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion)**. Brussels: European Commission.
- Saraceno, C. (2001) **Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept**, paper presented at the conference on “Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3–4 May.
- Saunders, P., Tsumori, K. (2002) Poor Concepts, “Social Exclusion”, Poverty and the Politics of Guilt. **Policy** 18(2):32–37.
- Silver, H. (1994) Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. **International Labour Review** 133(5–6):531–578.
- Social Exclusion Unit (2001) **Preventing Social Exclusion**. Report by the Social Exclusion Unit, March.
- Somerville, P. (1998) Explanations of Social Exclusion: Where Does Housing Fit in? **Housing Studies** 13(4):761–780.
- Spicker, P. (1997) Exclusion. **Journal of Common Market Studies** 35(1):133–143.
- Šporer, Ž. (u tisku) Koncept društvene isključenosti. **Društvena istraživanja**.
- Šućur, Z. (1995) Koncept socijalne isključenosti. **Revija za socijalnu politiku** 2(3):223–230.
- Šućur, Z. (2001) **Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji**. Zagreb: Pravni fakultet.
- Touraine, A. (1992) Inégalités de la société industrielle, exclusion du marché, u J. Affichard i J. B. de Foucauld (eds) **Justice sociale et inégalité**. Paris: Esprit.
- Townsend, P. (1979) **Poverty in the United Kingdom**. Harmondsworth: Penguin Books.
- Tsakoglou, P. i Papadopoulos, F. (2002) Aggregate Level and Determining Factors of Social Exclusion in Twelve European Countries. **Journal of European Social Policy** 12(3):211–225.
- Vlemminckx, K. i Berghman, J. (2001) Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications, u D. G. Mayes, J. Berghman i R. Salais (eds.) **Social Exclusion and European Policy**. Cheltenham: Edward Elgar.

SOCIAL EXCLUSION: DEFINITIONS, DISCOURSES AND OPERATIONALIZATION

ZORAN ŠUČUR

Faculty of Law, Zagreb

There is a mismatch between a wide popularity of social exclusion and its theoretical embeddedness and empirical validity. The paper addresses the issues of defining and approaching social exclusion, and gives an example of the operationalization of social exclusion. The author pays considerable attention to the delineation between social exclusion and other concepts or approaches, especially between social exclusion and poverty, since in the beginning the term social exclusion emerged as a substitution for poverty. The paper analyzes advantages and drawbacks of the conceptual shift to social exclusion. An advantage of social exclusion is in that it allows easy move from one to another discourse or paradigm. Different meanings and causes of social exclusion, as well as social integration models have been analyzed through three paradigms: solidarity, specialization and monopoly. So far, there have been no many attempts of the operationalization of social exclusion. The author argues that only a combination of disadvantaged distributional and relational (participatory) dimensions can be used as an indicator of social exclusion. In addition, a call for complex analysis of social exclusion indicators is accentuated. The concept of social exclusion linked material and socio-psychological aspects of living conditions. The tendency in European social policy to substitute poverty by social exclusion is highly contested. In order to target risk groups properly with social policy instruments and to avoid poverty to end up in marginalization and limited social participation, it seems reasonable to maintain both concepts: poverty and social exclusion.

Key words: SOCIAL EXCLUSION, POVERTY, MARGINALIZATION, DISTRIBUTIONAL AND RELATIONAL DIMENSIONS, SOCIAL INTEGRATION, DEPRIVATION, INCLUSION